

Ukrajna története:
régiók, identitás, államiság

FEDINEC CSILLA • FONT MÁRTA •
SZAKÁL IMRE • VARGA BEÁTA

Ukrajna története: régiók, identitás, államiság

Társadalomtudományi Kutatóközpont • Gondolat Kiadó
Budapest, 2021

A kötet megjelenést támogatta
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont

Lektorálta

HALÁSZ IVÁN (Nemzeti Közszolgálat Egyetem; TK Jogtudományi Intézet)
SUSLIK ÁDÁM (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

Térképeket készítette

MOLNÁR D. ISTVÁN (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola)

FONT MÁRTA (Pécsi Tudományegyetem): I., II., III. fejezetek
VARGA BEÁTA (Szegedi Tudományegyetem): II., III., IV., V., VI. fejezetek
SZAKÁL IMRE (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola):
III., IV., VII., VIII., IX fejezetek
FEDINEC CSILLA (Társadalomtudományi Kutatóközpont):
IV., V., VI., VII., VIII., IX. fejezetek

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2021
© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021
© Gondolat Kiadó, 2021

A kiadásért felel a két kiadó vezetője
Olvasószerkesztő Horváth György
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 195 7

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
I. A KIJEVI RUSZ ÉS RÉGIÓI (882–1240)	13
1. A 9–10. századi Kelet-Európa	13
2. A szeniorátusra épülő dinasztikus uralom (988–1125)	19
3. A kijevi centrum és az önállósodó perifériák (1125–1240)	33
4. Önállósult déli területek a mongol hódítás előtt	39
5. Keresztény mentalitás és műveltség	47
6. Hol volt a Rusz nyugati határa?	58
II. AZ ARANY HORDA (1240–1502)	63
1. A mongol hódítás kezdetei	63
2. A mongol jelenlét következményei	74
3. A Krími Kánság	87
III. A LENGYEL–LITVÁN FENNHATÓSÁG (1340–1569)	99
1. A litván terjeszkedés kelet felé (1340-ig)	99
2. Halics-Volhínia a Lengyel Királyságban (1340–1386)	106
3. A krevai perszonaluniótól a lublini reálunióig (1386–1569)	117
4. A kozákság történetének kezdetei	123
5. A Krími Kánság a 16. században	130
6. A kárpátaljai régió a 13–15. században	138
IV. A KOZÁKOK KORA (1569–1654)	147
1. A lublini unió politikai, társadalmi és felekezeti hatása	147
2. A kozákság önszerveződése a 15. század végétől 1648-ig	154
3. A Hmelnickij-mozgalom (1648–1654)	163
V. A HETMANÁTUS (1654–1764)	191
1. Bohdan Hmelnickij mint „Ukrajna régense” (1654–1657)	191
2. Ukrán függetlenedési kontra orosz centralizációs törekvések (1657–1667)	201

3. A Bal parti és a Jobb parti Ukrajna (1667–1687)	210
4. Iván Mazepa hetmansága (1687–1709)	220
5. A Hetmanátus utolsó időszaka (1708–1764)	229
6. A Hetmanátus szervezeti felépítése és működése (1654–1764)	237
VI. GALÍCIA (1772–1918)	245
1. Lengyelország felosztása	245
2. A felvilágosult abszolutizmus korától a „népek tavaszáig”	252
3. A forradalom és az abszolutizmus kora	264
4. Az autonóm Galícia	270
VII. AZ OROSZ BIRODALOMBAN (1764–1917)	281
1. A Krími Kánság	281
2. A Hetmanátus megszüntetése és integrációja az Orosz Birodalomba	288
3. Társadalom és gazdaság	295
4. Az ukrán nemzeti mozgalom	303
5. Az első világháború	318
VIII. SZOVJET-UKRAJNA (1917/1922–1991)	327
1. Államalakulások	327
2. Az 1920-as évek	340
3. A sztálinizmus	348
4. A radikális nacionalizmus és a második világháború	358
5. Régiók	371
6. Az enyhülés időszaka	379
IX. A FÜGGETLEN UKRAJNA (1991–2019)	389
1. Az átmenet	389
2. Demográfiai viszonyok	399
3. Földrajzi és politikai tagolódás	408
4. Nemzetállami változatok	416
5. Kelet és Nyugat között	428
KRONOLÓGIA	433

ELŐSZÓ

A történelmi régiók bármely ország múltjában és sokszor jelenében fontos szerepet töltenek be vagy azért, mert turisztikai desztinációvá szelődülnek, vagy mert mementói a múltból hozott jól-rosszul kezelt örökségnek. A történelmi régiókon keresztül lehet végigkövetni a mai Ukrajna eredetét a középkortól kezdve. A Kijevi Rusz a keleti szlávok közös állama volt, amely a mongol dúlás áldozatává lett. A helyén kialakuló mongol állam, az Arany Horda bukása után is az utódállamok még sokáig jelen vannak a szlávság közvetlen szomszédságában, s különösen a Krími Kánság évszázadokon keresztül szerepet fog játszani a kelet-európai sztyeppe népeinek és államainak életében. Sőt, az ukránság elődeinek tartott részben határvédő, részben szabadon portyázó kozákság tartalmazott krími tatár elemeket, akik ugyanúgy a senkiföldjére szöktek eredeti lakóhelyük szűk keretei közül. A kozákság felemelkedésének kora a 17–18. század, amikor a félig szabad, félig a szomszédos nagyhatalmak által egyre inkább ellenőrzésük alá vont területeken tovább őrizték, illetve jogrendszerbe foglalták privilégiumaikat. Az ukránság számára az államszervezés következő nagy időszaka az első világháború utáni orosz polgárháborús időszak volt, amely ideiglenesen kellő őrteremtett egy következő, ismét csak sikertelen államkísérlethez.

A Kijevi Rusz eleinte inkább törzsszövetségnek volt tekinthető, később a megnövekedett területű állam szinte természetes következménye lett a szétagolt területek önálló fejedelemségekbe szerveződése, majd a hódítás után fokozatos beolvadása az újkorban a lengyel–litván államba, később a Habsburg Birodalomba és mindezekkel párhuzamosan az Orosz Birodalomba, míg a 20. században végképp elnyeli az Orosz Birodalom helyén létrejövő superhatalom, a Szovjetunió. Nem minden előzmény nélkül, de tulajdonképpen váratlanul s hirtelen omlik össze ez a superhatalom, amely folytatva az Orosz Birodalom területgyűjtését, egy új államszerkezetet alakított ki etnikai elven alapuló föderatív államok szövetségét hozva létre. A nagy eszmék ellenére monolitállam volt, de éppen a nagy eszmék-

nek köszönhetően kialakított, legfeljebb szimbolikusnak tekinthető belső határokkal létrehozott tagköztársaságok elérték azt, amit az első világháború végén fegyverrel sem sikerült – vér nélkül önálló, független államokká váltak.

„Az, hogy hol található Észak-, Nyugat- és Dél-Európa, nem okoz problémát [...] viszont Közép-Európa fogalma és kiterjedésének határai már annál inkább. [...] Európa egyetlen másik tagolási koncepciója sem váltott ki ennyi ellenvetést és nem fonódott össze ennyire a politikummal, a mindenkori hatalommal. [...] Közép-Európa mint kifejezés az érzések és az identitás területén létezik, nem az értelem talaján, ennek megfelelően tele van a fogalom többszintű kettőséggel, többretegűséggel.”¹ Közép-Európának a 18. század végétől számos gondolkodónál van keleti eleme, mélyen behatolva az orosz érdekszférába. Ezeket a kiterjesztő elméleteket támasztotta alá az ukrán államfejlődés, s hogy a Kijevi Rusz három örököséből Belarusz Oroszországhoz közeledő, Ukrajna pedig tőle távolodó civilizációs utat választott.

Az ukrán történelemben vannak időszakok, amikor az önálló államiség hiánya ellenére megkülönböztethető a népesség és az általuk elfoglalt régió története a főhatóságot gyakorló államétól, és vannak időszakok, amikor például a közigazgatási unifikálás eredményeként egybeolvad az állam történetével. Ilyenkor is kirajzolódik azonban a viszonylagos önállóságtól való eltávolodás és a teljes beolvadás előtt a nemzeti eszme újjászerveződésének dinamikája. A különböző állami főhatóságok nemcsak szétterjedettséget eredményeznek, hanem az eltérő lehetőségek eltérő megközelítéseket termelnek ki az államiség és a népiség kérdése szempontjából, folyamatosan fenntartva azonban a kapcsolatot a régiók között a paraszti rétegtől az értelmiségi elitig. Az ukrán nemzeti eszme megjelenése kétségkívül a 17. századi kozák mozgalmakhoz kötődik.

Ahogy az ukrán himnusz is tartja: „Szabadságunkért mi szívünk, lelkünk feláldozzuk. / Mutassuk meg, hogy kozákok gyermekei vagyunk!” Maga az „Ukrajna” fogalom használata azonban térben és időben igen sokrétű – földrajzi terület, politikai terület, etnikai terület stb. A határ fizikai láthatatlansága ellenére identitásformáló is, amit a legkülönbözőbb tudományterületek határelméletei már széleskörűen

¹ Mező Ferenc: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*, 2001/3–4. 81.

bizonyítottak.² A litván és az osztrák uralom nem vonta kétségbe az ukránok különállását, de azt mindig megkérdőjelezte a lengyel és az orosz főhatóság.

Minden nép számára a saját történelme a legérdekesebb. Talán joggal tarthatnak igényt a második, de legalábbis nem nagyon távoli helyre a szomszéd népek. Az ukrán történelem tanulmányozását nemcsak az államok, régiók, identitások bonyolultsága teszi kevésbé romantikussá a külső szemlélőnek, de a helynevekkel sem vagyunk könnyű helyzetben. Könyvünkben a mai településneveket használjuk, a cirill betűsök esetében a hagyományoknak megfelelő kiejtés szerinti átírásban. Amikor egy-egy település neve a történelem során megváltozott, akkor ebben is igyekszünk segíteni az eligazodást, illetve megtartjuk a hivatalos névhasználatot jelzésértékűen akkor is, amikor az adott települést bevett magyar néven emlegetjük.

Az eligazodást nem is annyira a történelmi településnevek bonyolítják, hanem az a magyar sajátosság, hogy nem lehet elmondani sem a szaknyelvről, sem a sajtónyelvről, hogy következetesen átvénné a települések mai hivatalos nevének használatát, sok esetben megmaradnak a szovjet időszakból hagyományozódott orosz változatok.³

A szovjet időszakban ugyan papírforma szerint minden tagköztársaság a saját területén használhatta a saját nyelvét, a gyakorlatban Ukrajna területén – a Szovjetunió más vidékeihez hasonlóan – 1991-ig az orosz nyelvű nevek voltak térképi használatban. Bár a papírforma szerint minden tagköztársaság a területén a saját nyelvét használta, Ukrajnában ukrán nyelvű térkép nem készült 1991-ig. Ezért például minden térkép, minden alapanyag ezen időpontig orosz nyelvű földrajzi neveket közöl.⁴ A magyarban az orosz forma használatának megmaradására hatással voltak egyes szakmai ajánlások is, például az 1990-es években az Anyanyelvápolók Szövetsége amellelt foglalt állást, hogy „mindig a név orosz változatát írjuk át, nem az ukránt”.⁵

²Daniel Corvesi: Nationalism, Boundaries, and Violence. *Millennium*, 1999/3. 553–584; Vladimir Kolossov: Theorizing Borders. *Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches. Geopolitics*, 2005/4. 606–632, stb.

³Fedinec Csilla – Csermicskó István: *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról: Történelmi és politikai dimenziók (1867–2019)* (Társadalomtudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó, Budapest, 2020) 111.

⁴Faragó Imre: *Földrajzi nevek* (ELTE Informatikai Kar Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest, 2014) 358.

⁵Csermicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)* (Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998) 144.

Annak ellenére, hogy többek között a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája is azt mondja, hogy biztosítani kell „a helyneveknél a regionális vagy kisebbségi nyelveken hagyományos és helyes formák használatát vagy elfogadását, ha szükséges a hivatalos nyelv(ek) szerinti elnevezésekkel együtt használva” (9. cikk), Magyarországon a Földrajzinév-bizottság is bizonytalankodott, megtartotta az orosz formát például a Magyarországról induló vonatok külföldi átlomáshelyeinek magyar neveiről szóló 80/735. (2012. VI. 19.) FNB. határozatában, amikor amellet foglal állást, hogy a hivatalosan „Odesa” helyes használata magyarul „Odessza”.⁶ A cirill településnév nemzetközi, latin betűs átírata jól mutatja, hogy hivatalosan egy „sz”-szel írandó és ejtendő, magyarul viszont „oroszosítás” történik.

Teljesen más kérdés a személynevek használata: a középkor végéig a szláv nevek használata ósláv nyelvi változatban nem idegen a nemzetközi gyakorlattól sem, az utána következő időszakokban viszont a francia, angol stb. uralkodók nevét „megmagyarítjuk”, így a szláv uralkodókat is, ismét csak a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően, az egyéb szereplők nevét viszont nem. Az ukrán himnusz szerzője például nem lesz Csubinszki Pál, hanem Pavlo Csubinszkij, ahogy az angolban sem lesz Paul, hanem megmarad Pavlo Chubynskynak.

Az ország- és népnevekkel kapcsolatosan nem térünk ki az „ukrán” és „Ukrajna” eredetére, mivel ezzel részletesen foglalkozunk könyvünkben. Viszont fontos itt utalni a tatár–mongol megkülönböztetésre. A 13. század elején keletkezett Mongol Birodalom mongol nyelvű törzseket egyesített, így mongoloknak tekinthetők, miközben az európai források következetesen tatároknak nevezték őket. Az utóbbi népnév eredete velük kapcsolatban bizonytalan. Bár a magyarországi hódítást tatárjárásnak és mongol hódításnak is nevezhetjük, Ukrajna történelmével kapcsolatban a Mongol Birodalom és mongol népnév megkülönböztetése fontos, hogy elváljon a tatár népcsoportok államaitól, amelyek a Kijevi Rusz egy részét integráló Arany Horda nevű mongol állam felbomlása után jöttek létre, különösen a krími tatárok Krími Kánsága. Ugyanígy kettősség jellemzi a népnevet a mai Törökország elődje, az Oszmán Birodalom esetében is. Az alapító dinasztia és népe etnikailag a törökség oguz ágához tartozott, magukat töröknek és oszmánlinak hívták, Európa népei pedig törököknek nevezték őket.

Mielőtt az olvasó rémülten dobná el könyvet, előre megsúgjuk, hogy kis kulturológiai színesekkel igyekeztünk „megtörni” a krono-

⁶Földrajzinév-bizottság döntések, 56. <https://bit.ly/3r9pk8W> (2021-07-20).

logikus rendben felfűzött történelemmondást, és segíteni ezzel is a ka-
landozó hajlamúakat a tőlünk keletre levő szomszédok dolgaiban.

A belaruszok is ismerik, de különösen az ukránoknál elterjedt a visi-
vanka – hímzett férfi vagy női ing. Ezek a hímzések általában virágokat,
faleveleket, madarakat, geometrikus elemeket stb. mintáznak. Egykor
ugyanezek a motívumok díszítették a freskókat, kéziratos könyveket
is, máig különböző tárgyakra is felkerülhetnek. A leggyakoribb színek
a fekete és a piros, vagy a fekete, a skarlátpiros és a sárga, zölddel
és kézzel keverve. A hímzett ing nemcsak népviselet, hanem divat-
cikk és bármilyen helyszínen megmutatható ünnepi viselet is, még-
pedig függetlenül a társadalmi hovatartozástól és a lakóhelytől (falu,
város). Hímzéssel nemcsak ingeket díszítenek, bár messze ez a legel-
terjedtebb, hanem például egyéb ruhaneműket, asztal- és ágyneműket
is. A középkor óta ismert díszítési mód. Jellegzetes hímzett keszkenő
látható például a kijevei Szent Szófia székesegyház Szűz Máriát ima
közben ábrázoló mozaikján. A mintázatok tájegységenként eltérhet-
nek, tradicionálisan alapvetően az állógallér, a mellbetét, a kézelő van
hímezve, ám mindezekre, beleértve a színeket is, ma már nincsenek
kötött szabályok, a lényeg maga a kézi – ez igazán mives – vagy a gépi
hímzés. Ilyen hímzés az alapvető motívuma könyvünk borítójának is.
Hétköznapra és ünnepre, minden alkalomra.

Az olvasó mindig benne van a történetben. Nem akarjuk semmi-
ről meggyőzni, legfeljebb színesíteni a látóterét. Ahogy Wolfgang Iser
irodalomtudós ránk is vonatkoztathatóan fogalmazott, „az összefüggé-
seket az olvasó elméje hozza létre, miközben a szöveg nyersanyagát
feldolgozza, de mégsem azonosak a szöveggel, mivel az utóbbi csupán
mondatokból, kijelentésekből, információkból stb. áll”.⁷

⁷ Wolfgang Iser: *The Implied Reader* (Johns Hopkins University Press, Baltimo-
re, 1974) 278. Magyarul idézi: Vaderna Gábor: EgészPályis letámadás. *Kalligram*,
2002/12. 26. (5. jegyzet).